

Ростіанов Богдан Юрійович,

доцент кафедри філософських та соціально-політичних наук

ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, к.філол.н.

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА В ОДНОМУ З РОМАНІВ Ф. М. ДОСТОЄВСЬКОГО

У пропонованій статті поставлено за мету аналіз проблем суспільних трансформацій, державного управління і державного будівництва в період кризи державного управління в романі Ф. М. Достоевського «Біси». Завдання статті наступні: зупинитися на аналізі Ф. М. Достоевським соціального і національного характеру суспільства; зрозуміти відтворювану Ф. М. Достоевським діалектику відносин окремої індивідуальності з соціальним середовищем і людством; прослідкувати посилення конфлікту добра і зла у відносинах людини і держави; дослідити пушкінські й гоголівські традиції у Ф. М. Достоевського в аналізі відносин людини і суспільства, людини і держави; прослідкувати аналіз письменника грубих помилок у сучасному для нього публічному адмініструванні; звернути увагу на застереження Ф. М. Достоевського при аналізі ним небезпечних тенденцій політичного розвитку; звернути особливу увагу на пошуки митцем гуманізму в управлінській науці й практиці, шляхи виходу з державноуправлінської кризи.

Ключові слова: анархісти, гуманізм, громадсько-політичний клімат, держава, державне будівництво, державне управління, криза державного управління, екстремізм, елітаризм, концепція людини, публічне адміністрування, радикальний рух, соціальне середовище, суспільний лад, суспільні теорії, суспільні трансформації, тероризм.

**PROBLEMS OF SOCIAL TRANSFORMATION AND STATE BUILDING
IN ONE OF THE NOVELS OF F. M. DOSTOEVSKY**

In the offered article the purpose of analysis of problems of public transformations, state administration and state building is put in the period of crisis of state administration in the novel of F. M. Dostoevsky «Demons». The tasks of the article: stopped for the analysis by F. M. Dostoevsky social and national character of society; to understand represented by F. M. Dostoevsky dialectics of relations of separate individuality with a social environment and humanity; to trace strengthening of conflict of good and to probe Pushkin and Gogol traditions at Dostoevsky in the analysis of relations of man and society, man and state; to trace the analysis of flagrant errors Dostoevsky in modern for him public administration; to pay regard to warnings Dostoevsky at an analysis by him dangerous political progress trends; to turn the special attention on searches by Dostoevsky humanism in administrative science and practice, way of exit from the crisis of state administration.

Keywords: anarchists, humanism, social and political climate, the state, state-building, governance, crisis of governance, extremism, elitism, the concept of man, the radical movement, public administration, social environment, social structure, social theory, social transformation, terrorism.

Ростиянов Богдан Юрьевич

**ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И
ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА
В ОДНОМ ИЗ РОМАНОВ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО**

В предлагаемой статье поставлена цель анализа проблем общественных трансформаций, государственного управления и государственного строительства в период кризиса государственного управления в романе Ф. М. Достоевского «Бесы». Задания статьи следующие: остановиться на анализе Ф. М. Достоевским социального и национального характера общества; понять отображаемую Ф. М. Достоевским диалектику отношений отдельной

індивідуальності с соціальною середою і людечеством; проследити усилення конфлікта добра і зла в отношениях человека и государства; исследовать пушкинские и гоголевские традиции у Ф. М. Достоевского в анализе отношений человека и общества, человека и государства; проследить анализ писателя грубых ошибок в современном для него публичном администрировании; обратить внимание на предостережения Ф. М. Достоевского при анализе им опасных тенденций политического развития; обратить особое внимание на поиски Ф. М. Достоевским гуманизма в управленческой науке и практике, пути выхода из кризиса государственного управления.

Ключевые слова: анархисты, гуманизм, общественно-политический климат, государство, государственное строительство, государственное управление, кризис государственного управления, экстремизм, элитаризм, концепция человека, радикальное движение, публичное администрирование, социальная среда, общественное устройство, общественные теории, общественные трансформации, терроризм.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження пояснюється тим, що при написанні художнього твору письменник свідомо чи несвідомо висловлює в ньому власний світогляд. А оскільки предметом творчості є людина, то особливе значення мають уявлення про цінність і призначення людини, її сутність і відносини зі світом, з нацією, з державою. Оскільки ці погляди певним чином співвідносяться між собою, то, вступаючи у взаємозв'язок, вони утворюють систему ідей, тобто концепцію людини. Концепція людини складає головний зміст гуманізму – а гуманізм і є одним із основних принципів художнього відтворення життя.

«Біси» – складний гуманістичний, філософсько-психологічний твір, найскладніший роман Ф. М. Достоевського. В сюжеті художньо трансформувалися обставини так званої «нечаївської справи»: вбивство п'ятьма членами таємного екстремістського товариства «Народна розправа» на чолі із

С. Г. Нечаєвим слухача Петровської землеробної академії І. Іванова; і судовий процес над великою групою революціонерів-екстремістів, що проходив у Петербурзі 1871 року й широко висвітлювався у вітчизняній і закордонній пресі. Увагу письменника привернули обставини вбивства, анархістсько-індивідуалістична програма С. Г. Нечаєва й тактика змовництва, яку С. Г. Нечаєв намагався подати як революційну романтику – й найбільше сама особистість керівника терористичної організації – С. Г. Нечаєва, котрий послужив прототипом героя роману Петра Верховенського. Програма терористичної організації «Народна розправа» втілювалася в документі під назвою «Катехісис революціонера», в якому використані ідеї М. О. Бакуніна (хоча сам теоретик й ідеолог анархізму М. О. Бакунін не прийняв ані «Катехісиса», ані всієї практики С. Г. Нечаєва). В двох розділах «Катехісиса» сформульовано сутність явища, яке отримало у сучасників збірне найменування «нечаївщини». Виступаючи за «солідарність» в середовищі революціонерів, «Катехісис» поєднував це положення з нерівністю та ієрархічним устроєм організації, з поділом революціонерів на кілька розрядів. На кілька розрядів розподілялося й суспільство, яке підлягало безпощадному руйнуванню. Міркуваннями «корисності для справи» виправдовувалася можливість для революціонера використовувати єзуїтську тактику, що освячувала будь-які засоби.

Нелюдське вбивство членами товариства свого товариша І. Іванова наочно продемонструвало шкідливість і небезпечність для революційного руху авантюристичної, сектантської анархічної програми С. Г. Нечаєва. М. К. Михайловський, Г. О. Лопатін, В. І. Засулич, О. І. Герцен залишили недвозначні негативні оцінки «нечаївщини». Розгорнутій і гострій критиці були піддані діяльність (і практична, і теоретична) С. Г. Нечаєва К. Марксом і Ф. Енгельсом в написаній за участі П. Лафарга роботі «Альянс соціалістичної демократії і Міжнародне товариство робітників» (1873). Автори цієї роботи різко засудили його «інквізиторські прийоми».

Пояснюючи в написаній по гарячих слідах критичних відгуків на роман статті «Одна из современных фальшей» характер відтворення «нечаївської історії» в романі, Ф. М. Достоевський зазначав: «До известного Нечаева и жертвы его, Иванова, в романе моем лично я не касаюсь. Лицо моего Нечаева, конечно, не похоже на лицо настоящего Нечаева. Я хотел поставить вопрос и, сколько можно яснее, в форме романа дать на него ответ: каким образом в нашем переходном и удивительном современном обществе возможны – не Нечаев, а Нечаевы, и каким образом может случиться, что эти Нечаевы набирают себе под конец нечаевцев?» [2, т. 8, с. 445]. Створюючи роман, Ф. М. Достоевський використовував статті й нотатки про нечаївців, матеріали процесу 1871 року, полеміку О. І. Герцена з М. О. Бакуніним – але використав цей матеріал вільно, відповідно до концепції роману, яка у нього склалася. Так, фігура Петра Верховенського бачилася Ф. М. Достоевському фігурою авантюриста, політичного честолюбця і «шахрая». Поступово образ Верховенського поглиблюється – із «хлестаковського», «комічного» перетворюється на зловісний, мрачний, демонічний. Художньо аналізуючи нечаївщину, письменник прагнув показати витoki цієї «хвороби»: звідси зіставлення в романі ліберальних і революційно-демократичних течій 1840-х років з рухами початку 1860-х років і нечаївщиною. Іронічно характеризується громадсько-політичний клімат 1860-х рр: пародійно відтворюється в сцені «літературного свята» виступ П. П. Павлова на літературному й музичному вечорі 2 березня 1862 р, в якому брав участь і сам Ф. М. Достоевський; іронічно згадується роман М. Г. Чернишевського «Що робити?»; пародіюються заклики й проекти, що містилися в тодішніх прокламаціях «Землі і волі»; висміюються популярні тоді в Західній Європі й у нас в країні бланкістські й анархічні гасла – характерні для радикальних революційних рухів. Також Ф. М. Достоевський висміює вульгарно-казармене уявлення про майбутнє суспільство, а в поглядах Шигальова створює вбивчу пародію на дрібнобуржуазні суспільні теорії.

Метою статті є аналіз проблем суспільних трансформацій, державного управління і державного будівництва в період кризи державного управління в романі Ф. М. Достоєвського «Біси». Завдання статті такі:

- 1) зупинитися на аналізі Ф. М. Достоєвським соціального і національного характеру суспільства;
- 2) зрозуміти відтворювану Ф. М. Достоєвським діалектику відносин окремої індивідуальності з соціальним середовищем і людством;
- 3) прослідкувати посилення конфлікту добра і зла у відносинах людини і держави;
- 4) дослідити пушкінські й голлівські традиції у Ф. М. Достоєвського в аналізі відносин людини і суспільства, людини і держави;
- 5) прослідкувати аналіз Ф. М. Достоєвським грубих помилок у сучасному для нього публічному адмініструванні;
- 6) звернути увагу на застереження Ф. М. Достоєвського при аналізі ним небезпечних тенденцій політичного розвитку;
- 7) звернути особливу увагу на пошуки Ф. М. Достоєвським гуманізму в управлінській науці й практиці, шляхи виходу з державноуправлінської кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В своїх міркуваннях ми спираємося на дослідження і публікації таких вчених, як Ю. Карякін [4], В. Кирпотін [5; 6], І. Надольний [8], А. Слюсар [9; 10; 11], О. Якубовський [12]. Дослідники справедливо зазначають, що Ф. М. Достоєвський в своєму романі дає авторське тлумачення подій в країні і Європі. Хвороба «біснування», «божевілля», що охопила тоді нашу країну, – це, як вважає письменник, хвороба «культурного шару», інтелігенції – і полягає така хвороба у невірі в самобутні сили країни, звідси – «європейництво», трагічний відрив від народних начал. В індивідуальній долі героя роману Миколи Ставрогіна – вся «великая праздная сила» котрого «ушла нарочито...в мерзость», віддзеркалюється трагедія дворянської інтелігенції, що втратила звязок із «грунтом» («почвой») – рідною землею і народом. Хвороба країни, яку «закрутили біси», – хвороба тимчасова, «болезнь роста». Достоєвський вірив,

що його країна не лише зцілиться сама, а й морально оновить своєю національною ідеєю людство, європейське суспільство – яке розпадається. Це заповітна думка письменника, емоційно виражена в романі.

Вітчизняні письменники, які створювали спрямовані проти революційного руху «антинігілістичні» романи й повісті 1860-х років – В. Ключников, В. Авенаріус, В. Крестовський, Б. Маркевич – писали свої твори в ім'я захисту й уславлення існуючого суспільно-політичного ладу. У романі Ф. М. Достоевського, при всій упередженості автора, немає ані віри в непорушність самодержавно-кріпацької Росії, ані прагнення прикрасити наявний суспільний лад. Завдяки цьому роман переріс під пером письменника в критичне зображення розкладу всього дворянсько-чиновницького суспільства й держави, закономірним плодом чого і є, на думку автора, «біси» нігілізма. Це остання ланка історичного ланцюга, початком якого було перетворення ще у XVIII столітті російського дворянства на особливий стан, що стоїть над народом, і створення за моделями Петра I і Катерини II монархічної бюрократичної системи державного управління. Верховенський і Шигальов однаково заперечують і утопічний соціалізм, і ліберальні програми, і пропаганду О. І. Герцена, й ідеї М. Г. Чернишевського. В романі подано класифікацію, протиставлення й розподіл різних державноуправлінських тенденцій і течій. Ф. М. Достоевський відділяє велику ідею від її «вуличних» інтерпретацій («идея, попавшая на улицу»). Розподіляє письменник «чистих соціалістів» й честолюбних «шахраїв»; кабінетних теоретиків анархії (Шигальов), і практиків, одержимих однією ідеєю руйнації; переконаних діячів, що працюють заради високої мети (хоча б хибної), і так звану «сволоту» [див. 2, т. 9, с. 6].

Надалі Ф. М. Достоевський неодноразово (аж до своєї знаменитої Пушкінської промови 1880 року) говорив про сучасників-народників («скитальців») зі співчуттям. Уже в «Бісах» письменник в запланованій передмові до роману так хотів пояснити його головну думку: «В Кириллове народная идея – сейчас же жертвовать собою для правды... Жертвовать собою

и всем для правды – вот национальная черта поколения... Благослови его бог и пошли ему понимание правды. Ибо весь вопрос в том и состоит, что считать за правду. Для того и написан роман» [2, т. 8, с. 448]. Але в самому романі ця думка не здобула ясного вираження: там вона ускладнена, а часто навіть і закрита памфлетним висвітленням різних етапів вітчизняного революційного руху.

Сучасна Ф. М. Достоевському прогресивна критика розгледіла в «Бісах» головним чином вузькозлободенний роман-памфлет – й гостро полемізувала з його автором. Інші сторони роману розкрилися дещо пізніше. Поступово змінювалося уявлення про художньо-філософський зміст твору. Читач ХХ і особливо ХХІ століть побачив у «Бісах» Ф. М. Достоевського гостру сатиру на політичних авантюристів і кар'єристів, на політичний екстремізм. Актуальними сьогодні, на превеликий жаль, стали аналізовані Ф. М. Достоевським ще в ХІХ столітті руйнування цілісності людської свідомості (індивідуальної та суспільної), розщепленість свідомості (індивідуальної та суспільної).

В романі – складна система персонажів, кожен з яких, як завжди у Ф. М. Достоевського, це «людина-ідея», герой-ідеолог.

Наприклад, Шатов (навколо вбивства якого і будується фабула роману), котрий стверджує: «Цель всего движения народного, во всяком народе и во всякий период его бытия, есть единственно лишь искание бога, бога своего, непременно собственного, и вера в него как в единого истинного. Бог есть синтетическая личность всего народа, с начала его и до конца. /.../ Никогда не было еще народа без религии, то есть без понятия о зле и добре. /.../ Истинный великий народ никогда не может примириться со второстепенною ролью в человечестве /.../ [2, т. 8, с. 244–246].

Один із епізодичних персонажів Шигальов, тим не менш, є носієм дуже важливої ідеологічної концепції: «Выходя из безграничной свободы, я заключаю безграничным деспотизмом». Один з його «поплічників» так переказує погляди Шигальова: «Он предлагает, в виде конечного разрешения вопроса – разделение человечества на две неравные части. Одна десятая доля

получает свободу личности и безграничное право над остальными девятьюдесятыми. Те же должны потерять личность и обратиться вроде как в стадо и при безграничном повиновении достигнуть рядом перерождений первобытной невинности...» [2, т. 8, с. 389–390]. «Нам предлагают... с единственной целью всеобщего разрушения, под тем предлогом, что как мир ни лечи, все не вылечишь, а срезав радикально сто миллионов голов и тем облегчив себя, можно вернее перескочить через канавку» [2, т. 8, с. 392].

Двоє головних персонажів роману – Ставрогін і Верховенський. Верховенський, зокрема, так висловлює свої політичні погляди: «...Я вас спрашиваю, что вам милее: медленный ли путь, состоящий в сочинении социальных романов и в канцелярском предрешении судеб человеческих на тысячи лет вперед на бумаге, тогда как деспотизм тем временем будет глотать жирные куски, которые вам сами в рот летят и которые вы мимо рта пропускаете, или вы держитесь решения скорого, в чем бы оно ни состояло, но которое, наконец, развяжет руки и даст человечеству на просторе самому социально устроиться, и уже на деле, а не на бумаге? Кричат: «Сто миллионов голов», – это, может быть, еще и метафора, но чего их бояться, если при медленных бумажных мечтаниях деспотизм в какие-нибудь во сто лет съест не сто, а пятьсот миллионов голов?» [2, т. 8, с. 394].

Верховенський так відгукується про «шигальовщину»: «Каждый принадлежит всем, а все каждому. Все рабы и в рабстве равны. В крайних случаях клевета и убийство, а главное – равенство. Первым делом понижается уровень образования, наук и талантов. Высокий уровень наук и талантов доступен только высшим способностям, не надо высших способностей! Высшие способности всегда захватывали власть и были деспотами. Высшие способности не могут не быть деспотами и всегда развращали более, чем приносили пользы; их изгоняют или казнят. Цицерону отрезывается язык, Копернику выкалывают глаза, Шекспир побивается камнями – вот шигалевщина» [2, т. 8, с. 403].

В одному з ключових розділів роману – «Іван-царевич», що дає найбільший матеріал для характеристики політичної платформи Верховенського, останній двічі відмовляється визнати себе соціалістом: «Я ведь мошенник, а не социалист, ха-ха! Слушайте, я их всех сосчитал: учитель, смеющийся с детьми над их богом и над их колыбелью, уже наш. Адвокат, защищающий образованного убийцу тем, что он развеее своих жертв и, чтобы денег добыть, не мог не убить, уже наш. Школьники, убивающие мужика, чтоб испытать ощущение, наши. Присяжные, оправдывающие преступников, сплошь наши. Прокурор, трепещущий в суде, что он недостаточно либерален, наш, наш. Администраторы, литераторы, о, наших много, ужасно много, и сами того не знают» [2, т. 8, с. 405]. Політична платформа Верховенського – якнайскоріший революційний переворот. Але в ім'я чого? В ім'я якого нового суспільства? Найбільш суттєвою рисою соціального ідеала Верховенського є своєрідний послідовний аристократизм, елітаризм. У такому «ідеалі» має існувати ієрархія, різкий поділ на еліту – і безликих рабів. Тобто «новий порядок» у програмі Верховенського – це послідовний авторитарний режим. Тому Верховенський підкреслює в розділі «Іван-царевич» необхідність для широких мас людей фігури ідола. Верховенський послідовно припускає суєвірря мас і політичну спекуляцію на цьому суєвірії. «Чудо, тайна и авторитет», як пізніше буде сказано Великим Інквізитором в останньому романі Ф. М. Достоевського. Шлях досягнення нового соціально-політичного устрою, на думку Верховенського, – це шлях крайньої демагогії, новоспеченого войовничого макіавеллізму, всезагальної руйнації. Верховенський оперує різко протилежними гаслами залежно від кон'юнктури: з одного боку, вимога від мас, в разі потреби, крайнього аскетизму і злиденності; з іншого боку, проповідь крайньої розбещеності пристрастей та інстинктів. Верховенський: «Но одно или два поколения разврата теперь необходимо; разврата неслыханного, подленького, когда человек обращается в гадкую, трусливую, жестокую, себялюбивую мразь, - вот чего надо! А тут еще «свеженькой кровушки», чтоб попривык» [2, т. 8, с. 406]. Майбутнє суспільство, з погляду

Верховенського, передбачає обов'язкове всезагальне шпигунство. Переказуючи теорію Шигальова, Верховенський захищає її положення: «У него хорошо в тетради... у него шпионство. У него каждый член общества смотрит один за другим и обязан доносом» [2, т. 8, с. 408]. На масу Верховенський дивиться лише як на засіб, як на «слухняне стадо», на зброю в руках керівників. Верховенський стверджує необхідність безумовної слухняності мас – і визнає необхідність всезагального «струсу». «Необходимо лишь необходимое – вот девиз земного шара отселе. Но нужна и судорога; об этом позаботимся мы, правители. У рабов должны быть правители. Полное послушание, полная безличность, но раз в тридцать лет Шигалев пускает и судорогу, и все вдруг начинают поедать друг друга, до известной черты, единственно, чтобы не было скучно» [2, т. 8, с. 410]. Такі думки мимоволі нагадують відомі у ХХ столітті (передбачені Ф. М. Достоевським) фашистські теорії виправдання війни як виходу із внутрішніх складнощів, політику нацькування людей і народів один проти одного. Автор жив у ту епоху, коли, здавалося б, ще не було безпосередніх соціально-історичних передумов для фашизму. Але тим ціннішим є передбачення Ф. М. Достоевського щодо можливості появи таких «діячів» управлінського середовища, у яких з'являться певні суттєві риси для майбутньої теорії і практики фашизму. В образі Верховенського ми бачимо одну з найбільш крайніх форм втілення антиномії соціального й антисоціального, яка проходить через всю творчість великого письменника. Багато чого з «маячні» Верховенського у ХХ і ХХІ століттях з'явиться і реалізується на історичній арені. Верховенський – це яскраве втілення агресивно-антисоціальної зневаги до народних мас, до простих людей. Але Достоевський показує, як Верховенський підлаштовується під соціальне, свої ультра-елітарні ідеї проводить через мімікрію під соціальне. Так буде пізніше в практиці націонал-соціалізму. В системі Верховенського недостає однієї ідеї для схожості з фашизмом: ідеї особливої нації. Ця ідея розкривається в міркуваннях іншого персонажа – Шатова. Як людина Шатов – повна протилежність Верховенському. Це, здавалося б, позитивний персонаж,

глибоко симпатичний автору. Але, як і в кожному романі Ф. М. Достоевського, система персонажів пронизана мережею «двійників» головного героя, кожен з яких по-своєму інтерпретує його концепцію. Тому Шатов – один з «двійників» Верховенського і Ставрогіна. Він доповнює концепції Верховенського і Ставрогіна. Специфіка концепції Шатова – в крайньому зближенні релігійної і національної ідеї. Шатов стверджує перевагу «великого народу» над усіма іншими. Такий хід думки при доведенні її до логічного завершення обов'язково містить виправдання будь-якої агресії одного народу проти інших. А це не що інше як націоналістичний догматизм.

Оповідач в романі ділиться з читачем своєю думкою: «В смутное время колебания или перехода всегда и везде появляются разные людишки. Я не про тех так называемых «передовых» говорю, которые всегда спешат прежде всех (главная забота) и хотя очень часто с глупейшею, но все же с определенной более или менее целью. Нет, я говорю лишь про сволочь. Во всякое переходное время подымается эта сволочь, которая есть в каждом обществе, и уже не только безо всякой цели, но даже не имея и признака мысли, а лишь выражая собою изо всех сил беспокойство и нетерпение. Между тем эта сволочь, сама не зная того, почти всегда подпадает под команду той малой кучки «передовых», которые действуют с определенной целью, и та направляет весь этот сор куда ей угодно, если только сама не состоит из совершенных идиотов, что, впрочем, тоже случается» [2, т. 9, с. 6].

Персонажі роману Ф. М. Достоевського втратили критерії розрізнення добра і зла – тому що вони відірвалися від свого народу, від своєї країни, насамперед Ставрогін. Вони чужі для своєї країни і свого народу. Ставрогін – це крайня точка відірваності від землі і народу, від «почвы», крайній індивідуалізм, що веде до духовної і фізичної смерті. Для Ставрогіна, як і для інших «бісів», шлях зцілення – неможливий.

Одним із важливих фабульних моментів роману є сцена пожежі. Оповідач так розповідає про пожежу: «Большой огонь по ночам всегда производит впечатление раздражающее и веселящее; на этом основаны фейерверки; но там

огни располагаются по изящным, правильным очертаниям и, при полной своей безопасности, производят впечатление игривое и легкое, как после бокала шампанского. Другое дело настоящий пожар: тут ужас и все же как бы некоторое чувство личной опасности, при известном веселящем впечатлении ночного огня, производят в зрителе (разумеется, не в самом погоревшем обывателе) некоторое сотрясение мозга и как бы вызов к его собственным разрушительным инстинктам, которые, увы, таятся во всякой душе, даже в душе самого смиренного и семейного титулярного советника» [2, т. 9, с. 57].

Пожежа – явище символічне. Губернатор кричить: «Пожар в умах, а не на крышах домов!» [2, т. 9, с. 58].

Пожежа символізує руйнацію. Верховенський: «Весь ваш шаг пока в том, чтобы все рушилось: и государство и его нравственность. Останемся только мы, заранее предназначившие себя для приема власти: умных приобщим к себе, а на глупцах поедем верхом» [2, т. 9, с. 146].

Держава – хвора. Державна влада – хвора. Один із заарештованих «бісів» каже на допиті: «На вопрос: для чего было сделано столько убийств, скандалов и мерзостей? – он с горячею торопливостью ответил, что «для систематического потрясения основ, для систематического разложения общества и всех начал; для того, чтобы всех обескуражить и изо всего сделать кашу, и расшатавшееся таким образом общество, болезненное и раскисшее, циничское и неверующее, но с бесконечною жаждой какой-нибудь руководящей мысли и самосохранения, - вдруг взять в свои руки, подняв знамя бунта /.../» [2, т. 9, с. 207].

У романі «Біси» в аналізі людини та суспільства дуже сильно виявляються пушкінське і гоголівське начала. Достоевський, як відомо, «вийшов із «Шинелі» Гоголя». Достоевський в «Бісах», наприклад, розвиває певні сторони концепції повісті Гололя «Вій». А. О. Слюсар пише про повість М. В. Гоголя «Вій»: «В произведении изображается действительность, в которой люди разобщены и в связи с этим утрачивают цельность. Его герой полностью погружен в быт. Главное для него, живущего под постоянной

угрозой голодной смерти, ощущение сытости и покоя. Этот тип поведения становится позицией, позволяющей отмежеваться от сложности и противоречивости жизни. Поэтому В. Белинский полушутя называет Хома Брута, обучавшегося в философском классе, настоящим философом, «...по духу, по характеру, по взгляду на жизнь». Это была философия фатализма, означавшая капитуляцию перед обстоятельствами. Когда Хоме не удается уклониться от поездки к сотнику, он утешает себя: «Что же делать? Чему быть того не миновать!» Фатализм свойственен не только ему. Один из его «двойников» постоянно приговаривает: «Уж что бог дал, того не можно переменить», поэтому названы «философами» и казаки, ставшие послушными слугами своего сотника. В «Вие» показан мир, расколотый надвое, рассеченный непримиримым противоречием. Обособлена от народа школярская среда, к которой принадлежит Хома Брут: она погрязает в схоластике, невежестве и безделии. Бурсак оказался чужим среди казаков. Даже когда он, желая забыться, танцует, изолированность не проходит. Зрители, не дождавшись конца этого танца отчаяния без музыки, в тишине, плюнули и отошли прочь, сказав: «Вот это как долго танцует человек!» Хуторяне безучастно наблюдают, как на их глазах погибает семинарист» [11, с. 51].

А. О. Слюсар также зазначае: «Кризис, переживаемый страной, достиг, по мнению Н. Гоголя, такой степени, что встал вопрос о ее дальнейшем существовании. В этой обстановке единственное спасение состоит в том, чтобы возвыситься над своим «я», встать на точку зрения внеличного, общенационального интереса и обрести, таким образом, единство с миром. Возрождение целостности жизни в обществе, переживающем состояние раздробленности, мыслилось в качестве содержания эпопеи и ее цели. Подобно автору «Слова о полку Игореве», призвавшему князей отказаться от корыстолюбия и тщеславия, покончить с «крамолой» и объединить свои силы для защиты родной земли, автор «Мертвых душ» стремился убедить современников в необходимости нравственного очищения и единения.

Духовное воскресение героя произведения представлялось, следовательно, в связи с преображением нации и в качестве его проявления» [11, с. 172].

А. О. Слюсар висловлює цінні думки стосовно «Мертвих душ»: «Во втором томе в то время, когда Чичиков оставляет город, находясь в необычном для него состоянии человека, переживающего духовную перестройку, генерал-губернатор собирает чиновников, чтобы побудить их к спасению государства и собственных душ; он готов даже ввести чрезвычайное положение, так как общество находится на краю гибели. Но никакие карательные меры не помогут, так как, похоже, дело в самой системе: «...наместо выгнанных явятся другие, и те самые, которые дотоле были честны, сделаются бесчестными». И он предлагает другой путь, обратившись к национальному чувству и сознанию личного достоинства: «...я должен сделать клич хотя к тем, у которых еще есть в груди сердце и понятно сколько-нибудь слово «благородство»... Дело в том, что пришло нам спасать нашу землю; что гибнет уже земля наша не от нашествия двадцати иноплеменных языков, а от нас самих» [11, с. 173].

М. В. Гоголя, як пізніше та Ф. М. Достоевського, вкрай непокоїла руйнація синкретичної єдності особистості й світу. Професор А. О. Слюсар пише: «Конфликт между народом и государством, представленный в эстетическом отношении как противоборство поэтического и прозаического состояний нации, занимает существенное место в эпопее, формировавшейся в прозе А. Пушкина и Н. Гоголя. В «Мертвых душах» в этом конфликте сообщается концептуальное значение национальному аспекту: национальный характер осмысливается здесь как универсальное выражение родовой сущности человечества и в связи с этим рассматривается как та основа, на которой произойдет нравственное воскресение общества и его духовный подъем. Однако реальное содержание воссоздаваемого конфликта носит прежде всего социальный характер. И если в «Капитанской дочке» показан кризис принципа сословности, обостряющийся в связи с крестьянской революцией, то в «Мертвых душах» омертвление общественной системы страны ведет, как признает писатель, к нарастанию социального протеста. Проблема народа и

государства ставится в произведениях собственно эпических, воссоздающих народную жизнь непосредственно («Кирджали», «Тарас Бульба») и эпическо-романических («Капитанская дочка», «Мертвые души»), в которых главенствующая роль принадлежит диалектике отношений отдельной индивидуальности с социальной средой и человечеством» [11, с. 179].

І дійсно, перед вітчизняною літературою в зв'язку з кризою самодержавно-кріпацького устрою постали в ХІХ столітті з винятковою гостротою проблеми цілісності й роздробленості життя, аналізу й синтезу в його відображенні. «Это способствовало тому, что на первый план выдвинулась проза, обретшая зрелость в творчестве А. Пушкина и Н. Гоголя. Их произведения, утверждавшие в литературе критический реализм, сближает общность идейно-художественных исканий, но в целом они представляют разные тенденции, что выражается не только в создании разнотипных стилевых систем, в которых по-своему соотносятся объективность и субъективность отображения. Во многом были разными концепции человека, представления об исторических путях развития страны, разный отбирался жизненный материал. /.../ Н. Гоголь видел в общественно-историческом процессе, начавшемся в стране, распад целостности жизни. Ему бросается в глаза противоречивость современной действительности, разрыв связей между людьми и раздвоение личности, ее измельчание, раздробленность, обострение социального антагонизма и распространение буржуазной меркантильности. В его прозе особое развитие получает описание нравов, проникнутое сатирой на «небокоптителей» и «приобретателей». Пытаясь возродить ту целостность, которая существовала в условиях патриархального уклада, и довести ее до абсолюта в духе христианской морали, писатель приходил к утопии, противоречившей пафосу его творчества. /.../ Выдвигая на передний план судьбу не отдельной индивидуальности, а целой общности людей, не исторический процесс, а противоречивость действительности, Н. Гоголь воссоздал не столько конкретно-историческую эпоху, сколько общее состояние нации, которое соотносилось с идеалом и получало определенную оценку.

Субъективность отображения, сосредоточенность не столько на частном, сколько на универсальном, принимали у Н. Гоголя разнообразные художественные формы, в частности – мифологического и сатирического гротеска. /.../ Проблемы, которые А. Пушкин и Н. Гоголь ставили в своей прозе, носили прежде всего нравственно-этический, национальный и социально-исторический характер. Их решение требовало таких форм познания как отображение исторического прошлого, создание образа героя-идеолога, раскрытие социальных отношений и конфликтов. Эти тенденции проявились в формировании исторического, идеологического и социального романов» [11, с. 182]. В основі таких романів – глибинний психологізм, досконало розвинутий потім Ф. М. Достоевським. А. О. Слюсар пише: «Художественный психологизм можно рассматривать как единство психологического анализа и психологического синтеза, их «диалектику». И если психологический анализ состоит в обособлении отдельных сторон психики и их последующем «расщеплении», то психологический синтез передает их соотношение с тем, чтобы представить структуру личности в целом. В характере и внутренней жизни личности по-разному соотносятся индивидуальное и родовое, цельность и раздвоенность, сознательное и бессознательное, статическое и динамическое, внешнее и внутреннее... Это значит, что исследование психологизма ведется в двух планах, поскольку приходится заниматься и психологическим анализом, и психологическим синтезом» [9, с. 211].

Майстер психологізму і психологічного аналізу Ф. М. Достоевський (який вважав себе не психологом всупереч загальноприйнятій думці, - а лише «реалістом у вищому смислі»), доводить: роздвоєність завжди пов'язана з можливістю зради: адже в одній людині живуть і діють дві протилежні особистості. Повна роздвоєність, розщепленість Ставрогіна пов'язується з його натурою провокатора. Кирилова і Шатова він виховує в ідеях, прямо протилежних одна одній. Ставрогіна нестримно тягне до зрадництва, він дає провокаторські поради Лебядкіну, Федькові-каторжному тощо. Характерна властивість роману «Біси»: насиченість натяками на зв'язки зображуваних

«нігілістів» з політичною поліцією. Один про одного вони говорять як про шпигунів чи можливих шпигунів. Верховенський заявляє: «Липутин – фурьєрист, при большой наклонности к полицейским делам». Ставрогіна вважають шпигуном. Між Ставрогіним і Верховенським відбувається характерна бесіда:

- А слушайте, Верховенский, вы не из высшей полиции, а?
- Да ведь кто держит в уме такие вопросы, тот их не выговаривает.
- Понимаю, да ведь мы у себя.
- Нет, покамест не из высшей полиции».

Тут все є характерним: й повне переконання Ставрогіна, добре знайомого з Верховенським і впевненого, що той може бути агентом-провокатором; й далеко не категоричне заперечення Верховенським цієї можливості; він скоріше підтверджує її своєю заявою про те, що такі питання не задаються, коли припускається їх серйозність, і своєю відповіддю, що «поки що» він не з таємної поліції.

Пропонований Верховенським і Шигальовим розподіл людства на надлюдей і стадо буде покладено у ХХ столітті в основу фашизму. Фашистський тоталітаризм стане логічним висновком з буржуазного індивідуалізму; адже тоталітарний режим є не що інше, як абсолютна свобода для касти панів, надлюдей, найвищих індивідуалістів – панувати над переважною більшістю людства. Це і є протиріччя Шигальова: він говорить, що виходить у своїй «системі» з безмежної свободи, а приходиться до безмежного деспотизму. Достоевський міркує про «всеобщее понижение способностей»: «Цицерону отрезывается язык, Копернику выкалывают глаза, Шекспир побивается камнями» – і саме з цією страшною картиною людство зустрілося у ХХ столітті в кошмарі фашизма. Достоевський сам розвинув у своїх творах істину про те, що буржуазне суспільство означає панування ординарності, посередності, бездарності, що царство грошей нівелює людей і несе з собою «всеобщее понижение способностей». Достоевський показав у своїх творах, що свобода у буржуазному суспільстві перетворилася на свободу робити все, що

завгодно для тих, «у кого є мільйон». Більшість же, тобто ті, «у кого немає мільйона» – це люди, з якими можна робити все, що завгодно.

Сучасники сприйняли роман «Біси» як політичний памфлет проти суспільного і революційного руху 60–70-х років XIX століття. Але ці сучасники недогледіли другу сторону роману – сатиру на всю царську Російську імперію, і мало уваги звернули на третю сторону – глибокий соціально-філософський зміст роману. Цей зміст далеко виходить за межі полеміки Достоевського з «нігілістами». «Біси» - це не тільки Ставрогін, Верховенський та «п'ятірка». Зміст назви роману тлумачиться словами Степана Трохимовича, котрий коментує євангельський текст про зцілення біснуватого: «Эти бесы, выходящие из больного и входящие в свиней, - это все язвы, все миазмы, вся нечистота, все бесы и все бесенята, накопившиеся в великом и милом нашем больном, в нашей России, за века, за века!» [2, т. 9, с. 193].

Роману передують два епіграфи: з «Бісів» О. С. Пушкіна і з Євангелія від Луки про зцілення біснуватого. Тема роману – це глибока соціальна й ідеологічна криза, породжена капіталізмом. Капіталізм для Ф. М. Достоевського – завжди руйнівна сила. Цього разу письменник втілює дуже значні соціально-історичні процеси свого часу в образи якоїсь буйної лихоманки, соціально-психічної епідемії, що охопила всю країну. Такі образи країни з'являлися раніше в «Преступлении и наказании» в галюцинаціях Раскольникова у каторжному шпиталі. Гротескно-саркастично змальовує письменник управлінський апарат, персоналії державного управління: губернатора Лембке, його дружину, губернське чиновництво. Особливо цікаво подається фігура губернатора, історія його кар'єри і вся його доля. В його історії не можна не побачити рис історії царської адміністрації, більше того – віддзеркалення долі царської династії: «Андрей Антонович фон Лембке принадлежал к тому фаворизованному (природой) племени, которого в России числится по календарю несколько сот тысяч и которое, может, само не знает, что составляет в ней всею своею массой один строго организованный союз». У біографії Лембке Ф. М. Достоевський відзначає повну невідповідність його

особистих якостей і ролі великого адміністратора, що випала на його долю. Він пристрасився до мистецтва склеювання з картону лялькових речей: конструювання залізниці, театру, кірхи. Оповідач підкреслює невідповідність цієї пристрасі до розв'язання тих управлінських завдань, які стоять перед губернатором. Підкреслюються в романі великий сумбур і плутанина в політичних поглядах губернатора і його дружини. Тут не можна не побачити пародії на політичне прожектерство імператора Олександра II і його адміністрації. Зустріч Лембке з натовпом бунтівних робітників – символ ставлення царської самодержавної влади до народних мас. Трагікомізм цієї зустрічі посилюється фігурою губернатора. Управлінські «антикризові» заходи губернатора відзначені вже ознаками божевілля. Прізвище поліцейського пристава – Флібустьєров – губернатор сприймає за загальну назву – «флібустьєри» - й видає наказ про екзекуцію бунтівних робітників фабрики. Глибоко симптоматичним для всього зображення Достоевським царської адміністрації є це поєднання божевілля начальника й не в міру ретельних і старанних дрібних виконавців. В уже згадуваних нами вище словах губернатора «Пожар в умах, а не на крышах домов!» - відчувається віддалене розуміння нестримності того соціального процесу, тієї глибокої ідеологічної кризи, яка виникає у зв'язку з бурхливою капіталізацією країни и так непокоїть письменника. Губернатор символізує суцільний «зрив з гори» і катастрофу політичного режиму. У губернатора – через божевілля – виникає раціональна думка про те, що не можна зупинити хід історії. Сатира Достоевського перетворюється на оповідь про трагічні долі країни і народу. Соціальні мотиви роману нерозривно переплітаються з його філософськими ідеями.

Художній замисел Ф. М. Достоевського, який було покладено в основу «Бісів» - його нереалізований роман «Атеїзм» (1861-69) підхоплював тему, тимчасово залишену в процесі роботи над романом «Ідіот». Тільки тут вже наголос робився не на злочинності героя, а на його відірваності від бога, його атеїзмі, його блуканнях і шуканнях й кінцевому знайденню Христа. Потім поступово виникає план роману «Житие Великого Грешника»: зберігаючи

ідейний зв'язок із замислом «Атеїзма», цей новий роман-епопея має знову повернути майбутнього читача до образу «злочинного героя», накресленого вже в ранніх нотатках до «Ідіота». «Житие Великого Грешника» набуває нового значення, оскільки в ньому вперше намічається та концепція, яка згодом буде реалізована в «Исповеди Ставрогіна». План «Жития Великого Грешника» формувався паралельно з роботою над майбутніми «Бісами». В роботі Достоевського зіткнулися два замисли. Певний час Ф. М. Достоевський навіть мислив обидва романи як окремі частини однієї епопеї. В «Бісах» майбутній читач мав зустрітися з героєм в критичний, кризовий фазис його життя. Для письменника суттєвим стає не зростання особистості, а її за фіксованість на певному ступені; дається загадковість особистості, її нерозкритість. Відірваність від «почвы» служить для Достоевського поясненням багатьох вчинків Ставрогіна, аж до пояснення цією відірваністю того страшного злочину, в якому він зізнається у «Сповіді». Відірваність від «почвы» веде до «ущербности духа». Ставрогін – «спустошений Фауст». А Верховенський – злочинець-Мефістофель. Обом їм немає прощення. Так в творчості Достоевського прозвучали гетевські мотиви. Просвітительський гуманізм Й. В. Гете перегукується з таким віддаленим від нього в часі й просторі конфуціанством. Ключове слово всієї філософії Конфуція и всієї його управлінської науки – гуманізм. Конфуцій: «На вопрос о том, как сделаться гуманным, философ сказал: «Ремесленник, желая хорошо исполнить свою работу, предварительно непременно оттачивает свои инструменты. Живя в известном государстве, служи его достойным сановникам и дружи с его гуманными учеными, то есть, желая быть гуманным, водись с гуманными» [7, с. 154].

Переходячи до висновків, запитаємо: якою ж має бути держава і якою її хотів бачити Ф. М. Достоевський? О. П. Якубовський і Т. О. Бутирська глибоко розібралися в проблемі сутнісного поняття держави. Вони пишуть: «Держава в її цілісності та автономності є самостійним предметом пізнання та вивчення. За Арістотелем держава виникає як ентелехія, тобто як повне розкриття закладеної

всередині себе цілі, що є завершеною і повною дійсністю. Цей підхід пізніше розвинув Гегель: сім'я – громадянське суспільство – держава. Зазначимо, що у вченні Конфуція держава також виникає з сімейних відносин, порядок яких проектується на державу. Тим самим порядок відносин є окремою, особливою ідеєю, що передбачає визначеність і прозорість такого порядку, який підтримує держава. Виходячи з цієї ідеї, держава перш за все є можливістю встановлення порядку, що забезпечує існування постійної гармонії відносин. Іншими словами, ідея порядку ще з найдавніших часів породила уявлення про державу як про стороннє, над-особистісне начало, що зумовило б можливість порядку» [12, с. 27]. О. П. Якубовський і Т. О. Бутирська пишуть, що державне будівництво, як розгортання держави, є проекцією усвідомлення її сутності, тобто в основі своїй становить створення гуманітарного продукту, який втілюється в реальність. Таке розуміння державного будівництва природнє, якщо взяти до уваги, що держава – це свідомо форма руху матерії, а, отже, її існування і розвиток зумовлені потенціалом свідомості – гуманітарним потенціалом держави. А основу гуманітарного потенціалу складає співвідношення зовнішнього і внутрішнього буття людини. Коли умови трансформації індивідуального в соціальне мають взаємний характер, є співвідносними з індивідуальністю людини, це виступає як умова формування гуманітарного потенціалу держави. В іншому випадку, коли співвідношення індивідуального і соціального має односторонній характер, переважно в той чи інший бік, мова йде про механічне або суб'єктивістське у формуванні держави, де порушено зв'язок людини і соціуму, і гуманітарний потенціал залишається нерозкритим [12, с. 119].

I. Надольний зазначає: «Держава посідає особливе місце в політичній системі, надаючи їй цілісності і стійкості, зорієнтованості на важливі суспільні справи. Вона виконує винятковий і необхідний обсяг діяльності з управління, розпоряджається ресурсами суспільства і регулює його життєдіяльність. Держава – основне знаряддя влади, носій суверенітету, тобто необмеженої верховної, неподільної політичної влади. Саме в державі концентрується весь

комплекс економічних, соціальних, політичних і культурно-духовних інтересів різних соціальних груп, суперечностей, що виникають між ними, та засобів їхнього подолання і узгодження [8, с. 412].

Згадаємо: «Ах, если бы высшим достоинством государства было человеческое!» – вигукував свого часу Станіслав Єжи Лец [1, с. 5].

Найбільш жорстко до дефініції держави підійшов А. Шопенгауер, довівши до абсолюту розуміння держави як «моральної ідеї» своїм вчителем Г. Гегелем: «Государство – не что иное, как намордник для усмирения плотоядного животного, называющегося человеком, для придания ему отчасти травоядного характера» [1, с. 7].

Неврахування законів державного управління призводить до кризи. Енциклопедія державного управління зазначає: «Криза державного управління – особливий переломний стан у розвитку і функціонуванні політичної системи суспільства, державно-владних структур, який характеризується функціональною та структурною розбалансованістю системи державного управління, що спричинює різке зниження здатності виконувати покладені на неї функції. Сутнісними ознаками кризи ДУ є: напружений стан у суспільстві, загострення економічних і соціальних конфліктів з яскраво вираженим політичним характером, оскільки органам влади адресуються вимоги щодо зміни політичного курсу, стратегії та методів управління; нездатність державної влади управляти конфліктами, що поглиблюються, регулювати соціально-економічні процеси і відносини колишніми традиційними методами; розбалансованість структурно-функціональної системи управління і політичних інститутів влади, розрив конструктивних зв'язків з навколишнім середовищем; зниження легітимності та реальної підтримки органів державної влади чи правлячого режиму в цілому, що знижує ефективність реалізації функцій держави. Незважаючи на загрозовий характер впливу, кризу ДУ не варто оцінювати лише як негативне явище. Криза – це об'єктивний етап розвитку будь-якої системи; вона так само потрібна системі, що розвивається, як і стабільний стан. У такому контексті кризу ДУ слід розглядати як переломний

момент у розвитку системи державного управління, що відкриває простір новому витку змін. Вона змінює її тенденції життєдіяльності, радикально оновлює, створюючи передумови для постійного удосконалювання. Криза ДУ характеризує перехідний стан політико-економічної системи держави. Вона породжується протиріччями, які виникають у системі державного управління. Однією з основних об'єктивних причин їх формування та наростання є незбалансованість у часі життєвих циклів державної влади та державного управління. Етапи цих циклів (формування, розвиток, збалансоване здійснення, старіння і занепад) не збігаються в часі й за амплітудою. Як правило, хвильова динаміка життєвого циклу державної влади дещо випереджає відповідні зміни в системі державного управління, хоча можливі й протилежні тенденції. У результаті цього виникають протиріччя між сукупною величиною владних повноважень окремих органів та посадових осіб у суспільстві й реальними можливостями їх застосування, між владою і способами її реалізації. Іншою причиною формування кризи ДУ є поява та загострення конфліктів як усередині системи державного управління, так і між нею та суспільством, що починають набувати форм антагоністичного протистояння сторін. Конфлікт державного управління, або політичний конфлікт – це завжди протиборство з приводу здійснення чи перерозподілу влади. При цьому конфліктність між окремими носіями політичних, економічних, соціальних та інших інтересів об'єктивно існує завжди. Однак за умов кризи конфлікти між елементами політичної системи мають переважно вертикальний (ієрархічний) характер, тоді як за умов стабільності вони мають здебільшого горизонтальний (координаційний) характер» [3, с. 265–266].

Дослідник відносин людини і держави, Ф. М. Достоевський стверджує: добро є не відсутність зла – а перемога над злом. В людині, в суспільстві, в державі, в людстві. І за життя Ф. М. Достоевського, і після його смерті часто звучали нарікання, що він так нещадно змальовує у своїх творах людські страждання і горе. Але забували й забувають при цьому, що «жорстокий талант» підказував Ф. М. Достоевському необхідність зіставлення цієї страшної

у своїй безпощадності темної сторони життя із помилками ума і серця, що йдуть від реальної дійсності у світ вимислів і фантомів. Без такого зіткнення не народжувалася б трагедія – з її катарсисом, звільненням від безвиході. Стражданням ума і серця Ф. М. Достоевський протиставляє страждання життя, і з їх зіткнення народжується нова людина – людина діяльної любові й співчуття.

Література.

1. «Государство – это я». Афоризмы / Составитель Ю. А. Иванова. – Харьков: Фолио, 2008. – 222 с.
2. Достоевский Ф. М. Собр. соч.: в 12 т. – М. : Правда, 1982. – Т .8, 9.
3. Енциклопедія державного управління. – Т. 2. Історія державного управління, Т. 3. Методологія державного управління. – К. : НАДУ, 2011. – 692 с.
4. Карякин Ю. Ф. Достоевский и канун XXI века. – Л.: Нева, 1988. – 652 с.
5. Кирпотин В. С. Достоевский-художник. – М. : Просвещение, 1970. – 348 с.
6. Кирпотин В. С. Разочарование и крушение Родиона Раскольникова. – М. : Просвещение, 1978. – 424 с.
7. Конфуций. Афоризмы мудрости. – М. : Белый город, 2007. – 448 с.
8. Надольний І. Ф. Філософія. – К. : Вікар, 2006. – 534 с.
9. Слюсарь А. А. Проблемы изучения художественного психологизма // Слюсарь А. А. Memoria. – Одесса: Астропринт, 2009. – С. 210–218.
10. Слюсарь А. А. Проблемы изучения литературного процесса // Слюсарь А. А. Memoria. – Одесса: Астропринт, 2009. – С. 193–200.
11. Слюсарь А. А. Проза А. С. Пушкина и Н. В. Гоголя: опыт жанрово-типологического сопоставления // Слюсарь А. А. Memoria. – Одесса: Астропринт, 2009. – С. 29–189.

12. Якубовський О. П., Бутирська Т. О. Державне будівництво. – Одеса: Постскріптур, 2013. – 208 с.